

С. В. Кульчицький

Колгоспи

КОЛГОСПИ – колективні сільськогосподарські підприємства в СРСР. Створ. під час суспільно-екон. перетворень, здійснюваних більшовиками, шляхом насил. колективізації індивід. селян. госп-в. Колгоспне будівництво розпочалося в РСФРР весною 1918, на укр. землях – після захоплення їх РСФРР 1919. Метою більшов. перетворень було створення нової – комуніст. – економіки, яка б функціонувала на засадах директив. планування і була б позбавлена ознак капіталіст. господарювання – приват. власності, товарно-грош. відносин та ринку. Використовуючи підтримку робітн. і селян. мас, більшовики експропріювали великих власників – буржуазію й поміщиків. Націоналізацію т. зв. команд. висот (промисловості, транспорту, банків. системи) здійснено в короткі строки. Далі передбачалося, що змичка держ. сектору в нар. госп-ві з дрібнотовар. аграр. сектором відбудеться шляхом організації К. – селян. вироб. об'єднань, діяльність яких регулюватиметься на таких самих засадах, що і діяльність «команд. висот». За ступ. відчуження (більшовики вживали термін «усуспільнення») засобів виробництва розрізняли кілька форм К. Відчуження могло бути цілковитим ([комуна сільськогосподарська](#)), проміж. (с.-г. артіль) і початк. (товариства спіл. обробітку землі – тсози). За комуніст. доктриною, найдосконалішою формою К. вважалася комуна у зв'язку з тим, що в ній засоби виробництва відчужувалися повністю (після того, як комуні і тсози перестали функціонувати, і єдиною формою К. залишилися артілі, слова «колгосп» і «артіль» використовували як синоніми). Залучення багатомільйонного селянства до «держави-комуні» виявилось для більшовиків найскладнішим завданням.

У програмі РСДРП 1903 проголошено, що після експропріації поміщиків їхні господарства треба обов'язково зберегти і поставити під упр. рад, утвор. із пролетариз. прошарків села (звідси термін «радгосп» – рад. госп-во; див. *Радгоспи*). Однак згодом, враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селян. мас, більшовики тимчасово взяли на озброєння вимогу селян зрівнял. поділу землі, зокрема й поміщицької. Вони погодилися з утіленою в Декреті про землю 1917 вимогою «чорного переділу». Однак уже 27 січня (9 лютого) 1918 ВЦВК як додаток до Декрету про землю ухвалив Закон про соціалізацію землі, у якому ключову проблему землекористування не порушено. Зазначено лише, що держава сприятиме соціаліст. формам землеробства. 14 лютого 1919 опубл. Декрет про

соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства, що засвідчив цілковитий відступ більшовиків від Декрету про землю. Після приходу до влади більшовики, однак, не змогли протистояти тиску селян. мас, які домагалися зрівнял. поділу землі. Осн. її частину поділили, і панів. фігурою на селі в РСФРР став селянин-середняк, тобто власник. Тим часом в Україні за сприяння австро-нім. військ (див. [Австро-німецька окупація України 1918](#)) гетьман *П. Скоропадський* знач. мірою відновив поміщиц. госп-во, тому коли більшовики захопили укр. землі 1919, УСРР стала для них випробувал. полігоном у справі насадження радгоспів і К. Наприкінці червня 1919 тут зареєстровано 511 К. (260 артілей і 251 комуна), яким передано 73,6 тис. дес. землі. У зрівнял. поділ надійшла лише третина розподіл. фонду. Вся ін. земля до кінця року мала бути використана для створення радгоспів і К. Навіть у малоземел. р-нах значну частину поміщиц. земель передано не селянам-власникам, а цукр. заводам для організації радгоспів або селянам, які хотіли створювати К. Селяни піднялися на боротьбу. Командування Внутр. фронту на чолі з [К. Ворошиловим](#) кинуло проти них підрозділи Червоної армії, зокрема загони інтернаціоналістів, сформовані для надання допомоги рад. Угорщині. Інтернаціоналісти використовували найжорстокіші методи придушення повстань, зокрема й спалення сіл. Однак підрозділи Червоної армії склалися переважно з колиш. селян. повстанців, які воювали 1918 з австро-нім. військами та гетьман. адміністрацією, внаслідок чого армія втратила боєздатність, і Україну окупували денікінці. Після перемоги над [А. Денікіним](#) В. Ленін запропонував, а 8-а конф. РКП(б) (грудень 1919) у резолюції «Про Радянську владу на Україні» затвердила такі заходи: повну ліквідацію відновленого А. Денікіним поміщиц. землеволодіння з передаванням земель безземел. та малоземел. селянам; будівництво радгоспів лише в строго необхід. розмірах, зважаючи на життєві інтереси селянства; дозвіл на вільне вирішення справи об'єднання в К. самими селянами з суворим покаранням місц. влади за спроби примусу. 5 лютого 1920 Всеукр. рев. комітет затвердив земел. закон, який прямо забороняв органам рад. влади відводити землю під радгоспи без санкції представників місц. селян. Кількість радгоспів зменшилася від 1685 до 571. У розпорядженні цукр. заводів залишилася третина землі, відведеної їм 1919.

Відступ від швидкої колективізації в УСРР на поч. 1920 і заг. відступ від прискореної побудови комуніст. економіки у всіх рад. республіках у цілому навесні 1921, що означало повернення до ринк. форм взаємин між містом і селом, були тактичними. Стратегічні цілі більшовиків не змінилися. Влітку 1921 на 3-му конгресі Комуністичного Інтернаціоналу В. Ленін наголосив на важливості цілковитої ліквідації тих класів, які він зневажливо називав дріб. буржуазією, – дріб. виробників і землеробів. Однак у перші роки НЕПу питання про зміну соц. природи селян шляхом масштаб. залучення їх у К. не порушувалося. А невдовзі В. Ленін радикально змінив своє ставлення до кооперації, і з його ініціативи розгорнуто кооп. будівництво. Після смерті В. Леніна нові вожді не підтримали концепцію кооп. соціалізму. Влітку 1926 за пропозицією Й. Сталіна створ. комісію політбюро ЦК ВКП(б) з обстеження К.

За результатами її роботи ЦК ВКП(б) 30 грудня 1926 ухвалив постанову «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», що стала першою серед компарт. і парт.-рад. постанов у пошуку практ. вирішення проблеми колективізації с. господарства. Впроваджені нею значні пільги селянам, які вступали в К., а також рекомендація зосередити зусилля на заохоченні організації К. з мін. ступ. відчуження селян. засобів виробництва зумовили істотні зрушення в колгосп. буд-ві. Кількість К. в УСРР зросла від 5454 у жовтні 1925 до 12 042 у жовтні 1928. Питома вага тсозів у заг. кількості К. за цей час збільшилася від 6,8 до 71,1 %. Відповідно зменшилася кількість комун (від 6,8 до 2,7 %) і артільей (від 86,4 до 25,6 %). Незважаючи на держ. допомогу, більшість бідноти, а також селян-власників (за тогочас. термінологією – середняків) не поспішала ламати усталений уклад життя. Станом на жовтень 1928, в УСРР було колективізовано менше 4 % площі селян. землекористування. Колективізацію с. господарства УСРР здійснено 1929–31. 2 серпня 1931 ЦК ВКП(б) у постанові «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70 % селян. госп-в з охопленням не менше 75–80 % посів. площ. В УСРР цим критеріям відповідали Степ і Лівобережжя. У поліс. та прикордон. р-нах частка односіб. госп-в залишалася значною навіть на поч. 2-ї п'ятиріч-ки. Від жовтня 1929 до червня 1932 кількість тсозів (у відсотках до всіх К.) скоротилася від 74,5 до 0,6 %, а кількість артільей зросла від 22,6 до 96,3 %.

Новоствор. колгосп. лад держава почала нещадно експлуатувати з першого ж року його існування. На папері все було добре: 13 квітня 1930 ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незерн. р-нів встановлено норму здавання (продажу) товар. хліба, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору; у зерн. регіонах, зокрема в УСРР, ця норма становила від чверті до третини збору. Однак невдовзі держава почала забирати в К. майже все, зокрема й насіннєвий, фураж. і продовол. фонди. Метою колективізації була побудова відносин між містом і селом без опосередкування товарно-грош. відносинами. Існування К. в артіль. формі та колгосп. торгівлі за цінами вільного ринку було відступом від накресленої лінії для заспокоєння селянства, готового до боротьби з владою. Після створення розвиненого хлібозаготівел. апарату (він складався з чекістів, службовців-кооператорів, відряджених у село робітників і місц. комнезамівців) держава перейшла в наступ і вилучала в селян увесь наявний у них хліб, вважаючи, що колгоспники прогодуються з відвойованих ними 1930 присадиб. ділянок. Тоді колгоспники фактично переставали ефективно працювати в громад. госп-ві, і зібраний К. урожай щороку катастрофічно знижувався. У січні 1932 голова Центр. контрол. комісії ЦК ВКП(б) і нарком робітн.-селян. інспекції СРСР Я. Рудзутак запропонував оголосити К. хлібозаготівел. план на початку року, щоб вони мали стимул сприяти підвищенню врожаю, адже вироблена понад держ. завдання продукція залишалася б у них. 15 березня 1932 з такою ж пропозицією виступив ген. секр. ЦК КП(б)У [С. Косіор](#). Обидві пропозиції мали спільну рису: вони виходили з того, що об'єднані в К. селяни є власниками продукції, яку виробляють, і

зобов'язані як кожний суб'єкт підприємництва ділитися з державою фіксованою її частиною. Однак Й. Сталін, незважаючи на заяви про самот. статус «колгоспно-кооп. форми власності», вважав, що держава може вилучати довол. частку виробленої продукції і в недерж. с.-г. підприємств. У червні 1932 в листах В. Молотову і Й. Сталіну голова РНК УСРР В. Чубар і голова ВУЦВК Т. Петровський попередили, що укр. колгоспники рішуче налаштовані врятувати для себе хоча б частину урожаю, щоб уникнути голодної смерті. У відповідь 7 серпня ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Мірою судової репресії за розкрадання колгосп. і кооп. майна була страта із конфіскацією всього майна. За пом'якшуючих обставин страту замінювали позбавленням волі на 10 років. Лиховісний «закон про п'ять колосків» написав власноручно Й. Сталін. В опубл. 2001 документації Кремля є й теор. інтерпретація закону, яка висвітлює план інтегрування колгосп. ладу в командну економіку, що існував від зими 1929–30 до зими 1932–33. Кооп., колгоспну і держ. власність проголошено сусп. власністю. Її охорону визнано необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталіст. елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції». Першопричина відмови Й. Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податк. засадах полягала в тому, що визнання обов'язку К. платити податки означало також визнання їхнього права на вироблену продукцію, а це суперечило його прагненню здійснити те, що не вдалося В. Леніну 1920, – налагодити розподіл матеріал. та культур. благ серед насел. без опосередкування товарно-грош. відносинами. Матеріал. зацікавленість, яка сприяла ефективнішій праці селян у К., прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» прагнень, звичок і традицій.

Селяни в К. обстоювали свої права, а держава захищала присвоєне нею право на їхню власність за допомогою драконівського закону (хлібозаготівлі з урожаю 1931 в УСРР призвели до загибелі від голоду у 1-й пол. 1932 бл. 150 тис. селян). У результаті позиція держави виявилася програшною, тому що виробниками продукції були селяни й у процесі виробництва вони знаходили способи взяти хоч щось із колгосп. поля. Секр. ЦК КП(б)У М. Хатаєвич у виступі на партактиві в Запоріжжі у січні 1933, підбиваючи підсумки торішньої збиральної кампанії, заявив: «Чи всі колгоспники крали? Мало хто не крав – 10–15 відсотків. Навіть ті, які заробили по 400–500 трудоднів, теж тягли колгоспний хліб». Суть справи полягала, однак, не в цьому. Значно більших втрат с. госп-во зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути праці, яка не оплачувалася, внаслідок чого врожай гинув у бур'янах або від перестоювання. Небажання селян працювати в К. влада розцінювала як саботаж, а саботажників оголошувала куркулями. Однак змусити неорганізованих і затероризованих колгоспників працювати без оплати праці держава не змогла. 1929–32 Й. Сталін провадив політику, яку він сам називав підхльостуванням. У промисловості встановлювалися високі планові завдання з постій. репресуванням тих, хто опинявся позаду. У с. госп-ві держава вилучала все наявне зерно, а потім повертала

частину відібраного, щоб запобігти голодній смерті колгоспників і організувати чергову посівну кампанію. Результатом політики підхльостування стала нар.-госп. криза, яка особливо загострилася 1932–33. Урядові довелося скоротити асигнування на капітал. будівництво й армію. У багатьох регіонах країни розпочався голод. На цьому тлі різко зросли антирад. настрої серед місц. населення. Провал екон. політики поставив на порядок денний питання про повернення до НЕПу і кооп. будівництва. Компарт.-рад. діячі могли об'єднатися навколо бухарінських гасел. Деякі відповідальні працівники РФ розглядали ген. лінію ЦК ВКП(б) в її сталін. виконанні як загрозу для партії. Для Й. Сталіна і його найближчого оточення це означало політ. загибель. Найзагрозливіша ситуація склалася в УСРР, яка голодувала другий рік поспіль. Становище у респ., яка знаходилася на кордоні з Європою, хвилювало Й. Сталіна. У березні 1930 він на півроку припинив колективізацію, щоб запобігти поширенню селян. повстань. Й. Сталін побоювався не лише селян. повстань, а й виступу проти диктатури Кремля з боку компарт.-рад. номенклатури в УСРР. У листопаді 1932 він скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії Центр. контрол. комісії ВКП(б), на якому порушив питання про опозиц. групу О. Смирнова і заявив про готовність відповісти нищівним ударом на саботаж укр. колгоспників. У листопаді–грудні 1932, звинувачуючи колгоспників у невиконанні хлібозаготівел. плану, влада карала їх натурал. штрафами. У січні 1933 під виглядом хлібозаготівель в УСРР здійснено операцію з вилучення всього нехліб. продовольства, яка спричинила мільйонні жертви. Операцією з організації голодомору керував особливоуповноважений ОДПУ по УСРР [В. Балицький](#), за ним збережено посаду заступник голови ОДПУ СРСР. Від лютого 1933 в УСРР почав працювати 2-й секр. ЦК КП(б)У *П. Постишев*, за яким зберігалася посада секр. ЦК ВКП(б). Він зобов'язувався забезпечити весняну сівбу підгодівлею через К. голодуючих селян і здійснити чистку компарт.-рад. апарату та безпарт. нац. інтелігенції. Ті, хто не мав фіз. можливості працювати в громад. госп-ві К., були змушені помирати від голоду. 22 січня 1933 Й. Сталін написав директив. лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з оголошенням блокади УСРР і Кубані. Водночас із карал. акцією проти укр. селян, спрямованою на запобігання можливого соц. вибуху, зроблено й ін. – кардинально реформовано відносини між К. і державою. 19 січня 1933 РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами», якою держава врешті-решт визнавала, що вирощена в К. продукція належить селянам. Визнавалося також, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, який мав бути відомий у К. ще до початку с.-г. року. Податк. характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань зерно колгоспники використовуватимуть на влас. розсуд, зокрема вільно продаватимуть. Відтоді К. набули того статусу, в якому й проіснували до останніх своїх днів. Одним боком вони були повернені до держ. сектору економіки, а другим (присадиб. госп-вом) – до ринку. Такий характер взаємин міста і села зберіг у СРСР товарно-грош. відносини і ринок, хоча ці категорії капіталіст. господарювання вже не відігравали вирішал. ролі в економіці країни. Колгоспникам

залишили приватну власність на присадибне госп-во, але з ідеол. причин її почали називати особистою власністю. Існування К. стало економічно можливим за умови досягнення певного консенсусу між рад. державою і селянами. У криз. ситуації обом сторонам довелося відступити від первіс. позицій. Рад. держава відмовилася від безрозмір. продрозкладки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створ. К., а селяни припинили бойкот громад. господарства і змирилися з обов'язковими, але фіксованими поставками. Держава зберігала за собою ще один важіль впливу на колгосп. лад – МТС. У роки 1-ї п'ятирічки (1928–32) вони перебували на стадії становлення й істотно не впливали на с.-г. виробництво. У роки 2-ї п'ятирічки (1933–37) кількість МТС зросла майже вдвічі. Кількість К., які обслуговувалися МТС (у відсотках до всіх К.), зросла з 48,2 % у 1932 до 97,3 % у 1937. Застосування машин не тільки полегшувало працю в полі, а й створювало можливості для впровадження агротехніки.

11–17 лютого 1935 в Москві відбувся 2-й Всесоюз. з'їзд колгоспників-ударників, який схвалив новий Примір. статут с.-г. артілі. У ньому скасовано обмеження на прийом у К., водночас держава стимулювала вступ одноосібників у К. податк. засобами. На поч. липня 1934 у К. в УСРР об'єднано 3 млн 295,4 тис. селян. дворів, або 78,3 % від їхньої заг. кількості; 1937 в УРСР функціонувало 27 тис. 347 К., які об'єднували 3 млн 756,8 тис. селян. дворів (96,1 %). У господарствах налічувалося 7 млн 56,3 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. осіб перебували в ре-гульованому державою відході. Залишалося в укр. селі 153,8 тис. одноосіб. дворів, або 3,9 %, причому в їхньому розпорядженні знаходилося тільки 0,3 % селян. посівів. Більшість одноосібників втратили зв'язок із с. госп-вом.

Із 2-ї світової війни укр. село вийшло надзвичайно ослабленим. Особливо тяжкими були людські втрати: 1945 чисельність працездат. насел. не перевищувала 3,5 млн осіб порівняно з 7,2 млн перед війною. 1946 с. госп-во пережило посуху. Проте хлібозаготівел. план не зменшився. Взимку 1946–47 укр. селяни знову почали гинути від голоду. Однак хлібозаготівлі з урожаю 1947 залишилися великими, ними керував призначений Й. Сталіним на посаду 1-го секр. ЦК КП(б)У [Л. Каганович](#). Вилучений у К. хліб уряд продавав країнам Центр.-Сх. Європи, щоб зміцнити в них свій політ. вплив. С. госп-во в умовах колгосп. ладу могло розвиватися лише екстенсив. шляхом. У повоєн. період здійснювався курс на відновлення довоєн. площі орних земель. Зважаючи на зменшення чисельності працездат. насел., необхідно було постачати селу велику кількість тракторів, комбайнів і вантаж. автомобілів. Однак відсоток ручної праці в К. залишався високим. Збирання зернових комбайнами 1950 забезпечувалося тільки на 34 %, а збирання цукр. буряків – на 2 % (через недосконалість бурякозбирал. комбайнів). 1948 М. Хрущов ініціював всенар. рух за укрупнення К. У результаті наприкінці 1950 кількість К. скоротилася в УРСР до 19 295 (перед війною їх було 28 374). Найпоширенішими стали К. з кількістю дворів понад 200 (60 %) і площею орних земель понад 1000 га (57 % усіх К.). Присадибна ділянка фактично

відіграла роль замітника заробіт. плати за роботу в громад. госп-ві. Остання оплачувалася порожніми трудовнями, оскільки після виконання всіх планів і надплан. завдань у К. майже не залишалося продукції для розподілу. Колгоспники працювали у присадиб. госп-ві особливо ретельно, і держава вирішила скористатися цим. Продукція, яку колгоспники одержували з влас. господарства, почала обкладатися грош. та натурал. податками. У результаті селяни змушені були вирубувати сади й різати птицю, щоб уникнути непосильних податків. Лише після смерті Й. Сталіна становище в с. госп-ві почало покращуватися. 1953 заготівел. ціни на худобу і птицю, які здавалися державі в рахунок обов'язкових поставок, підвищено в 5,5 раза, на молоко і масло – у 2 рази. Самі норми поставок були знижені, і колгоспники отримали можливість продавати свою продукцію у вільній торгівлі, де ціни формувалися за законами попиту і пропозиції. 6 березня 1956 затв. постанову ЦК КПРС і РМ СРСР «Про Статут сільськогосподарської артїлі і дальший розвиток ініціативи колгоспників в організації колгоспного виробництва і управлінні справами артїлі», у якій визнано, що Примір. статут 1935 застарів. К. одержали право вносити зміни й доповнення у свої статuti з урахуванням місц. умов. Зокрема їм надано право встановлювати розміри присадиб. ділянок з урахуванням трудової участі працездат. членів колгосп. сім'ї в громад. госп-ві, визначати кількість худоби в особистому користуванні, обов'язковий мінімум трудовнів. 1958 з ініціативи М. Хрущова ВР СРСР прийняла закон про реорганізацію МТС. В УРСР К. купили в держави 108 тис. тракторів, 43 тис. зерн. комбайнів та ін. техніку. Незважаючи на пільг. умови, викуп техніки та її експлуатація були непосил. тягарем для економіки К. Тривав курс на укрупнення колгоспів. 1959 в УРСР залишилося 9634 К. Тепер в одному К. досить часто об'єднувалися 2–3 сільс. насел. пункти. З'явилося поняття «неперспективне село», яким позначали поселення, де не було центр. садиби К. 19 грудня 1964 ЦК КПУ прийняв постанову «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». «Перспективними» визнано тільки 18 846 насел. пунктів із наявних 30 325. Із «неперспективних» сіл поступово зникали школи, клуби, мед. установи, крамниці. Створення об'єктів соц.-культур. призначення на хуторах взагалі заборонялося. У добу «застою» с. госп-во УРСР мало нижчі середньорічні темпи розвитку: 1966–70 вони становили 3,2; у 1971–75 – 3,0; у 1976–80 – 1,6; у 1981–85 – 0,5 %. Щоб утримати хоч незначне зростання обсягів продукції, державі доводилося вкладати в с. госп-во значні кошти. Порівняно з 2-ю пол. 1960-х рр. с. госп-во УРСР 1981–83 спожило в 3,6 раза більше електроенергії і в 2,6 раза більше мінерал. добрив. Електрифікація, хімізація, меліорація і механізація виробництва оголошувалися магістрал. напрямками розвитку села. Проте неефективність колгосп. виробництва була очевидною. Меліоровані землі засолонювалися або заболочувалися. Насичена хімікатами с.-г. продукція втрачала споживчі якості; найкращі у світі чорноземні ґрунти ставали непродуктив. унаслідок недбалого користування. Прийнята 1982 Продовол. програма СРСР поглинула багатомільярдні кошти, але не дала жодного ефекту. Державі доводилося купувати продовольство за кордоном, витрачаючи на це одержану за продаж нафти й газу валюту або золотий запас. На

закупівлю продовольства СРСР 1963 витратив 372 т золота, 1972 – 458 т.

Після здобуття Україною незалежності особливі надії покладали на фермер. госп-во. У грудні 1991 ВР України ухвалила закон «Про селянське (фермерське) господарство». Передбачалося створення фермер. госп-в без порушення інтересів К. і без парцеляції земел. масивів. Однак серед селян виявилось мало бажаючих стати фермерами. Вони призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій у К. на основі поділу праці і боялися братися за весь цикл с.-г. робіт. Окрім того, у селах жило багато людей старшого віку, які небезпідставно розглядали К., у яких пройшло все їхнє трудове життя, як підприємства, що повинні матеріально допомагати їм у пенсій. віці. А також організація підприємниц. господарства фермер. типу вимагала знач. коштів, яких селяни не мали. У березні 1992 ВР України прийняла закон «Про колективне сільськогосподарське підприємництво». Відтоді розпочалося перетворення К. у колективні с.-г. підприємства.

Куркульство, розкуркулення

Політика ізоляції та експропріації меншої частини селянства – т. зв. куркулів з метою примусити більшу його частину об'єднатися в К. Проводилася керівництвом СРСР 1930–31 під гаслом «ліквідації куркульства як класу». Зміст цієї політики полягав у штуч. розколюванні села і репресуванні (за добровіл. або примус. участі всієї сільс. громади) замож. господарів. Репресували, здебільшого з висилкою у віддалені регіони СРСР, тих селян, які могли б чинити актив. опір колективізації с. господарства. Хоча у визначенні куркулів брали за основу майновий стан, він не мав вирішал. значення – протестуючих проти колективізації незаможників експропріювали і висилали як підкуркульників. Способом розколювання села обрано держ. хлібозаготівлі. 28 червня 1929 ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «О расширении прав местных Советов в отношении содействия выполнению общегосударственных заданий и планов» (3 липня її продублювали ВУЦВК і РНК УСРР). Постановою введено обов'язк. планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село, як декларувалося – за принципом самообкладання. Насправді держава зобов'язувала дотримуватися потрібних їй пропорцій між «верхівкою» села і всією громадою (на «верхівку» припадало 35–40 % хлібозаготівел. плану). Встановлюючи завищений відсоток «верхівки» (7–10 % від заг. кількості госп-в), влада виходила за межі декларов. класового підходу (негативне ставлення держави до куркулів офіційно пояснювали тим, що останні були експлуататорами). «Верхівці» давали тверді завдання по здаванню хліба на основі експерт. оцінок кожного конкрет. господарства. Експертизу здійснювала сільрада разом із [комітетами незаможних селян](#). Мета такої організації хлібозаготівель – зіштовхнути більш заможні верстви села з менш заможними. Це створювало напруженість, яку влада використовувала під час колективізації. Коли господар ухилявся від виконання експерт. поставки, сільрада штрафувала його у межах п'ятикрат. розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися,

майно боржників продавали з торгів. Груп. опір розкладці й ухиляння від продажу хліба державі після штраф. санкцій карали за ст. 57 і 58 Кримінал. кодексу УСРР, у яких передбачено ґрунтовніші покарання: конфіскація всього майна та депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. Четверть надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховували у фонди кооперування та колективізації бідноти, що забезпечувало корисливу зацікавленість незамож. селян у реалізації нових законів. За повідомленням ген. секр. ЦК КП(б)У С. Косіора, навесні 1929 у 22-х округах України (з 40-а) розпродано майно 18-ти тис. куркул. госп-в, які ухилялися від виконання зобов'язань по хлібозаготівлях, накладених на них сільс. сходами. Щоб позбавитися куркул. звання, яке ставало смертельно небезпечним, селяни відмовлялися від орендов. землі, розпродували робочу худобу, припиняли наймання робітників. Здійснене фахівцями Центр. статист. упр. УСРР 1927 обстеження засвідчило, що із заг. кількості 5114,7 тис. селян. госп-в до дрібнокапіталіст. (куркул.) за сукупністю соц.-екон. ознак належало 204,5 тис. (менше 4 %). Використовуючи цю ж методичку обрахунку, 1929 вони зменшили кількість госп-в «експлуататор. типу» до 73-х тис. (1,4 % від заг. кількості). Проте влада не звертала уваги на статистику. У кожному селі завжди були менш заможні та більш заможні селяни. Останніх і зараховували до категорії куркулів або заможнo-куркул. верхівки. На 16-й всесоюз. партконф. (квітень 1929) голова ЦВК СРСР [М. Калінін](#) уперше поставив питання про прийом куркулів до К., якщо вони захочуть там працювати. Конф. не виробила єдиної думки і залишила питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б), яке ухвалило рішення про недоцільність перебування куркулів у К. одночасно з переходом у хлібозаготівлях на засади продрозкладки. Обидва рішення стали частиною більш широкої програми дій: влітку 1929 держава почала ламати сформов. у роки НЕПу ринок. У містах і на новобудовах перейшли до нормов. (по картках) забезпечення хлібом, а згодом й ін. продуктами. Базарну торгівлю хлібом заборонено під приводом її негатив. впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільс. споживача промтовари передавали у фонд отоварювання хлібозаготівель на основі контрактації. Контрактац. договір між державою та колективами (насамперед – торг. кооперацією) або односіб. господарствами втратив добровіл. характер і став обов'язковим. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 «Об основных и очередных задачах контрактации зерновых посевов» перемога над ринком, яка здавалася Й. Сталіну близькою, ознаменована термінол. революцією: товари почали називати продуктами. Контрактац. договір розглядали як засіб організації планового продуктообміну між містом і селом. Листопад. (1929) пленум ЦК ВКП(б) проголосив безпосеред. перехід до суціл. колективізації с. господарства і заявив про необхідність розвивати рішучий наступ на куркуля. Відразу ж після пленуму в ЦК ВКП(б) створ. комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева, яка ухвалила рішення перейти у р-нах суціл. колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу». У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуататор. клас, популяризованій у рад. газетах, повністю проігноровано соц. наслідки переділу землі на зрівнял. засадах,

проведеного в УСРР 1920–23. Висновок комісії про «ліквідацію куркульства як класу» оприлюднив Й. Сталін на Всесоюз. конф. аграрників-марксистів 27 грудня 1929. На 15-му з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 він запевняв, що експропріація куркулів відбуватиметься на закон. підставах у ході розгортання колгосп. руху, однак гол. роль у кампанії, що розпочалася в лютому 1930, відігравали органи ГПУ. 30 січня 1930 політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило таємну постанову «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации». Вона поклала край самодіяльності місц. компарт. комітетів, зокрема ЦК КП(б)У, який виступив 23 січня з влас. постановою «Про заходи проти куркульства», у питанні про те, що робити з частиною селянства, обраною для показових репресій. У повному вигляді цю постанову опубл. лише у 2-му т. зб. документів і матеріалів «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927– 1939» (Москва, 2000) за копією, переданою Архівом Президента РФ Рос. архіву соц.-політ. історії. Згідно з парт. постановою, розкуркулюваних селян поділяли на першу (ізоляція в концтаборах або розстріл), другу (заслання у малонаселені регіони СРСР) і третю (переселення на землі за межами створюваних К.) категорії. Кількість тих, хто мав бути розстріляний, не встановлювалася, кількість ув'язнених визначена у 60 тис. осіб, депортованих – у 150 тис. осіб (без чл. родин). У межах УСРР ув'язненню підлягали 15 тис. осіб, депортації – 30–35 тис. голів селян. госп-в. Майно репресованих конфіскували; тим, хто залишався на місці проживання, надавали засоби виробництва у мінімально необхід. для ведення господарства розмірах. ЦВК і РНК СРСР 1 лютого 1930 ухвалили відкриту постанову «О мерах по укреплению социалистической перестройки сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством», що дублювала по рад. лінії постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня. Аналог. постанова ВУЦВК і РНК УСРР під назвою «Про заборону оренди землі та застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» з'явилася 5 квітня 1930. До того часу на місцях керувалися заг.-союз. документом. Органи влади у Москві та Харкові прагнули представити розкуркулення процесом, нав'язуваним державі ходом масового колгосп. руху. Насправді ж ця терорист. акція стимулювала колективізацію і започатковувала соціаліст. перетворення у с. госп-ві. Розгортаючи розкуркулення, влада намагалася скористатися його наслідками і загнати селян у К., хоча це не завжди вдавалося: канд. у куркулі розкуркулювали, але суціль. колективізація не відбувалася. Осн. операція з розкуркулення проведена чекістами на тер. 29-ти округів УСРР у лютому–березні 1930, окрема операція – у березні на тер. 11-ти прикордон. округів, ще одна – у квітні на тер. 3-х округів, де здійснювалося додатк. розкуркулення (Сталін., Артемів., Мелітоп.), і 2 -х, де раніше депортацію не проводили (Глухів., Ніжин.). Станом на грудень 1930 в УСРР розкуркулено 70 407 госп-в, за межі респ. виселено 31 593 родини (146 229 осіб), зокрема у Пн. край – 19 658 родин (93 461 особа), Сибір. край – 11 935 родин (52 425 осіб). Місц. влада розглянула скарги 10 495 селян, яких вислали на Пн. і у Сибір. Спец. комісії встановили, що 943 господарства (9 % від заг. кількості) розкуркулено помилково. Цим

селянам дозволили повернутися на батьківщину, їм віддали конфіск. майно або відшкодували його вартість. Так створювалася видимість законності процесу розкуркулення. Відмова від примус. зтягування селян у К. призвела до зменшення в УСРР частки колективізов. госп-в у березні–вересні 1930 з 70,9 до 34,1 % (по орній землі). К. знову, як і 1929, стали незаможницькими. Однак незабаром наступ держави відновився. Грудн. (1930) об'єднаний пленум ЦК і Центр. контрол. комісії ВКП(б) затвердив завдання колективізувати 1931 не менше 80 % селян. госп-в у степ. і не менше 50 % – у лісостеп. зонах УСРР. Обговорюючи це завдання, учасники грудн. (1930) пленуму ЦК КП(б)У повідомляли, що у селах нема кого розкуркулювати, оскільки куркулів уже давно вислали. У відповідь секр. ЦК КП(б)У П. Любченко заявив: «Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль... Деяким товаришам здається, що куркулі – це ті, хто був, занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення, що, мовляв, наші куркулі в Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав страх у зв'язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгортання колективізації, коли кожний чл. партії, кожний активіст, бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року». Законодавчу базу для повтор. кампанії забезпечив 12-й Всеукр. з'їзд рад, який відбувся у Харкові в лютому–березні 1931. У резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва» він поставив вимогу перед органами рад. влади знову здійснити «ліквідацію куркульства як класу». Проведення повтор. кампанії розкуркулення, як і поперед., покладено на чекістів. Використовуючи власну мережу спец. інформування та агентуру, вони повинні були виявляти в укр. селі куркулів і антирад. елементи. До осн. групи селян, які підлягали депортації, за визначенням чекістів, додавали тих, кого намітила місц. влада – за небажання увійти до К., ухиляння від сплати податків, невиконання завдань по хлібо- і м'ясозаготівлях. Загроза розкуркулення, як і в першу кампанію, позначилася на темпах колективізації села. У 1-й пол. 1931 розкуркулено і депортовано за межі УСРР 23,5 тис. селян. родин (кількість поступалася запланованій). На цей раз у пришвидшенні колективізації вагому роль відігравала штучна податково-пільгова різниця: колгоспників звільняли від податків, у той час як одноосібників обкладали ними не рахуючись з будь-якими нормами. Навесні та восени 1929 в УСРР розкуркулено за невиконання хлібозаготівел. плану 33 тис., під час кампаній 1930 і 1931 – 93,9 тис., загалом 1929–31 – 126,9 тис. селян. госп-в. На 12-му з'їзді КП(б)У в січні 1934 П. Постишев оприлюднив іншу цифру розкуркулених госп-в – бл. 200 тис., що повторює цифру, названу статист. органами 1927. Статистика засвідчує: між поч. 1930 і кін. 1931 в УСРР зникло 282 тис. селян. госп-в, з яких третину експропрійовано, а дві третини самоліквідувалися. Загалом від поч. 1928 до кін. 1931 кількість селян. госп-в скоротилася на

352 тис. Однак це не означає, що операція з розкуркулення або ін. форми тиску держави на селянство (починаючи від продажу майна з торгів за невиконання зобов'язань по хлібозаготівлях, несплату експерт. оподаткування або немотивов. забій влас. худоби) призвели до зникнення саме такої кількості госп-в. В усі роки, до 1931 включно, під впливом природ. приросту сільс. насел. відбувалося зростання кількості госп-в, яке певною мірою компенсувало втрати. Таким чином, дійсне число розорених державою госп-в перевищує засвідчену статистикою цифру.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–35. Москва, 1957;
2. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса. Москва, 1972;
3. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. Москва, 1989;
4. Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». К., 1991;
5. Ивницкий Н. А. Коллективизация и раскулачивание в начале 30-х годов. По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. Москва, 1996;
6. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Істор. нариси. К., 2002;
7. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. Т. 2. К., 2006.

Бібліографічний опис:

Колгоспи / С. В. Кульчицкий // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-1445>

2001-2024 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).